INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA HISSIYOTNI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIZMLARNING STRUKTUR-GRAMMATIK TAHLILI

Madaminova Yodgoroy Bobirbek qizi
Qoraqalpoq davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: yodgoroy.madaminova95@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi hissiyotni ifodalovchi frazeologizmlar struktur-grammatik jihatdan chog'ishtirma tahlil qilinadi. Birliklar sintaktik tuzilishiga ko'ra so'z birikmasi va gap tipidagi, kategorial belgisiga ko'ra fe'l, sifat, ot, ravish va undov tipidagi frazeologizmlarga ajratiladi. Ingliz tilida hissiy frazeologizmlarning grammatik ifodasi predloglar, egalik olmoshlari va yordamchi fe'llarga, o'zbek tilida esa egalik, kelishik va ravishdosh qo'shimchalariga tayanishi ko'rsatiladi. Alohida e'tibor tajriba egasining ifodalanishiga qaratilgan: ingliz tilida u grammatik ega vazifasida keladi (he lost his temper), o'zbek tilida esa ko'pincha egalik qo'shimchasi orqali a'zo yoki hissiyot nomiga bog'lanadi va hissiyotning o'zi ega mavqeini egallaydi (jahli chiqdi). Tadqiqot natijalari hissiy frazeologizmning struktur modeli tilning grammatik tuzilishi bilan belgilanishini, ma'no esa shu model doirasida shakllanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: emotsional frazeologizm, struktur-grammatik tahlil, frazeologik model, fe'l tipidagi frazeologizm, egalik qo'shimchasi, valentlik, tajriba egasi, ingliz tili, o'zbek tili, chog'ishtirma tahlil.

KIRISH

Hissiy frazeologizmlarning ma'no va obraz jihatlari nisbatan ko'p o'rganilgan, shakl jihati esa alohida e'tiborni talab qiladi. Frazeologizmning mazmuni obraz bilan, shakli esa tilning grammatik tuzilishi bilan belgilanadi. Hissiy holat tilda lug'aviy-semantik va grammatik vositalar orqali bir vaqtda ifodalanadi, frazeologizm esa bu ikki sathning kesishgan nuqtasida turadi: u so'z birikmasi yoki gap qolipida tuzilgan bo'lib, o'z ichida ma'lum grammatik shakl o'zgarishlarini saqlaydi. Shu sababli hissiy frazeologizmlarning struktur-grammatik tabiatini aniqlash ularni tavsiflash, tarjima qilish va lug'atlarda berishning ilmiy asosini yaratadi.

Ingliz frazeologiyasida birliklarning tuzilishi va kategorial mansubligi N.N. Amosova va A.V. Kunin tadqiqotlarida tizimli yoritilgan [Amosova 1963; Kunin 1986]. A.V. Kunin frazeologik birliklarni nominativ, nominativ-kommunikativ, undov va kommunikativ turlarga ajratadi, bu esa birliklarni so'z birikmasi yoki gap qolipida tuzilishiga qarab tasniflash imkonini beradi [Kunin 1986]. V.V. Vinogradovning ma'noviy bog'lanish darajasiga asoslangan tasnifi (frazeologik chatishma, birlik va birikma) turg'un birikmalarni o'rganishda keng qo'llanadi [Vinogradov 1947]. B. Fraser idiomalarning turg'unlik darajasi va ularga qo'llanadigan sintaktik o'zgartirishlar cheklanganligini tavsiflagan [Fraser 1970], A. Makkai esa idiomalarning ingliz tilidagi tuzilish modellarini tahlil qilgan [Makkai 1972]. Idiomalarning turg'unligi va qoliplilig A. Cowie hamda R. Moon ishlarida ham yoritilgan [Cowie 1998; Moon 1998]. O'zbek frazeologiyasida birliklarning tuzilishi va grammatik xususiyatlari Sh. Rahmatullayevning lug'at va nazariy ishlarida o'rganilgan [Rahmatullayev 1978; 1992]. Hissiyot ifodasining kognitiv asoslari esa Z. Kövecses tadqiqotlarida ochib berilgan [Kövecses 2000].

Ingliz va o'zbek tillari struktur-grammatik jihatdan keskin farqlanadi. Ingliz tili analitik xususiyatli bo'lib, grammatik ma'nolar predloglar, egalik olmoshlari, yordamchi fe'llar va so'z tartibi orqali beriladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

O‘zbek tili agglutinativ tabiatli bo‘lib, grammatik ma’nolar egalik, kelishik, zamon va shaxs-son qo‘shimchalari hamda ravishdosh shakllari orqali ifodalanadi. Natijada hissiy ma’no mos kelgan taqdirda ham, uni ifodalovchi frazeologizmlarning tuzilishi mos kelmasligi mumkin. Mavjud tadqiqotlarda hissiy frazeologizmlarning obrazli asosi ko‘proq yoritilgan bo‘lsa-da, ularning ikki tildagi struktur-grammatik modellari qiyosiy aspektda yetarlicha tahlil qilinmagan.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi hissiy frazeologizmlarning struktur-grammatik xususiyatlarini aniqlash va chog‘ishtirishdir. Maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: (1) hissiy frazeologizmlarni sintaktik tuzilishiga ko‘ra tasniflash; (2) ularni kategorial belgisiga ko‘ra (fe’l, sifat, ot, ravish va undov tipidagi) guruhlash; (3) grammatik shakl o‘zgarishi va valentlik xususiyatlarini ikki tilda qiyoslash; (4) tajriba egasining ifodalanish usulidagi farqlarni aniqlash.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot materiali ingliz va o‘zbek tillarining frazeologik lug‘atlaridan [Rahmatullayev 1978; 1992; Siefring 2004] saylab olingan hissiy frazeologizmlardan iborat. Birliklar quvonch, qayg‘u, g‘azab, qo‘rquv, hasad, uyat va intizorlik kabi hissiy holatlarga ko‘ra guruhlandi, so‘ng ularning tuzilishi va grammatik xususiyatlari tahlil qilindi. Ingliz birliklarining o‘zbekcha ma’nosi zarur o‘rinlarda qavs ichida berildi.

Tahlilda struktur-grammatik yondashuv [Amosova 1963; Kunin 1986] va frazeologizmning shakl o‘zgarishini baholashga qaratilgan distributiv-transformatsion yondashuv [Fraser 1970; Makkai 1972] qo‘llandi. Metodlar sifatida tavsiflash, komponent tahlili, qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil hamda zamon, shaxs, bo‘lishsizlik va majhul nisbat shakllarini sinash usullari ishlatildi. Birliklar to‘rt mezon bo‘yicha tasniflandi: (1) sintaktik qolipi (so‘z birikmasi yoki gap); (2) bosh komponentning so‘z turkumiga ko‘ra kategorial belgisi; (3) komponent tarkibi, ya’ni o‘zgaruvchan o‘rin (egalik olmoshi, egalik qo‘shimchasi) mavjudligi; (4) grammatik shakl o‘zgaruvchanligi darajasi. Bunda ikki tilning grammatik tuzilishidagi farq hisobga olinib, ingliz tilidagi predlogli va olmoshli konstruksiyalar o‘zbek tilidagi qo‘shimchali shakllar bilan qiyoslandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sintaktik tuzilishiga ko‘ra tasnif. Tahlil qilingan hissiy frazeologizmlar ikkala tilda ham ikki sintaktik qolipda uchraydi: so‘z birikmasi tipidagi va gap tipidagi birliklar. So‘z birikmasi tipidagi birliklar ustun bo‘lib, ular gapda bir sintaktik a’zo vazifasini bajaradi. Ingliz tilida lose one’s temper, see red, have one’s heart in one’s mouth, in seventh heaven, o‘zbek tilida ko‘ngli sovimoq, jahli chiqmoq, yuragi og‘ziga kelmoq shunday birliklardir. Gap tipidagi birliklar ikkala tilda ham paremiologik xarakterga ega: Once bitten, twice shy (bir marta kuyganning ehtiyotkorligi), Misery loves company (g‘amga sherik qidirish) va o‘zbek tilidagi Qo‘rqqanga qo‘sh ko‘rinar, Ko‘z qo‘rqoq, qo‘l botir. Bunday birliklar grammatik jihatdan yopiq: tajriba egasi umumlashgan, zamon va shaxs shakli o‘zgarmaydi. Masalan, Qo‘rqqanga qo‘sh ko‘rinar gapida tajriba egasi sifatdosh va jo‘nalish kelishigi (qo‘rqqanga) orqali umumiy tarzda beriladi, Once bitten, twice shy esa to‘liq bo‘lmagan (elliptik) tuzilishga ega.

Komponent soni jihatidan ikki tilda sezilarli farq kuzatiladi, bu esa ularning grammatik tuzilishidan kelib chiqadi. Bir xil obrazga asoslangan have one’s heart in one’s mouth birligi grafik jihatdan oltita, o‘zbekcha yuragi og‘ziga kelmoq esa uchta so‘zdan iborat. Sababi ingliz tilida egalik munosabati (one’s), predlog (in) va fe’lning yordamchi komponenti (have) alohida so‘zlar bilan, o‘zbek tilida esa egalik (-i) va jo‘nalish kelishigi (-ga) qo‘shimchalari orqali beriladi. Shunday qilib, komponentlar sonining farqi mazmuniy farqni emas, balki grammatik ifoda usulidagi farqni aks ettiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Kategorial belgisiga ko'ra tasnif. Birliklar bosh komponentning so'z turkumiga ko'ra beshta guruhga ajratildi.

1. Fe'l tipidagi frazeologizmlar. Bu guruh ikkala tilda ham hissiy holatning o'zgarishi va kechishini ifodalagani uchun eng keng tarqalgan. Ingliz tilida ular asosan «fe'l + to'ldiruvchi» modeli asosida tuziladi: lose one's temper, blow one's top, keep one's cool, see red, get cold feet, eat one's heart out. O'zbek tilida esa yetakchi model «egalik qo'shimchali ot + o'timsiz fe'l» bo'lib, bunda ot ega, fe'l kesim vazifasini bajaradi: jahli chiqmoq, ko'ngli sovimoq, qoni qaynamoq, yuragi shuv etmoq. Ikkinchi model jo'nalish kelishigidagi ot bilan tuziladi: yuragi og'ziga kelmoq, jahl otiga minmoq. Bundan tashqari o'zbek tilida «kelishik qo'shimchasiz ot + fe'l» modeli ham uchraydi, bu ingliz tilidagi «fe'l + to'ldiruvchi» modeliga yaqin: g'am yemoq, dard chekmoq. Bunda tushum kelishigi qo'shimchasining tushib qolishi (g'amni yemoq o'rniga g'am yemoq) birlikning turg'unlashganini ko'rsatuvchi belgilardan biridir. Ingliz tilidagi eat one's heart out va o'zbekcha g'am yemoq birliklarida ham tuzilish, ham obraz (g'amni «yeyish») mos keladi.

2. Sifat tipidagi frazeologizmlar. Ingliz tilida bu guruh bir necha tuzilish modeliga ega: qo'shma sifat (hot-headed, lily-livered, chicken-hearted), «sifat + predlog + ot» (green with envy, hot under the collar), taqqoslash qolipi (white as a sheet) va juft so'z (sick and tired, hot and bothered). O'zbek tilida sifat vazifasidagi birliklar asosan «egalik qo'shimchali ot + sifat yoki ot» tuzilishiga ega: ichi qora, ko'zi och, ko'zi to'q, yuzi yorug', yuzi qora. Ular gapda kesim (U ichi qora) yoki aniqlovchi (ichi qora odam) vazifasida keladi. Ikki tilning qo'shma sifatlari qiyoslanganda chicken-hearted va quyon yurak birliklarining tuzilishi yaqinligi ko'zga tashlanadi: ikkalasida ham hayvon nomi a'zo nomi bilan birikadi, farq faqat ingliz tilidagi -ed qo'shimchasida.

3. Ot tipidagi frazeologizmlar. Ingliz tilida hissiy holat yoki sifat nomini bildiruvchi ot birikmalari mavjud: the green-eyed monster (hasad), a bundle of nerves (o'ta asabiy kishi), a nervous wreck. O'zbek tilida hissiy ma'no asosan fe'l yoki sifat tipidagi birliklar orqali beriladi, ot tipidagi turg'un birikmalar esa nisbatan kam uchraydi.

4. Ravish tipidagi frazeologizmlar. Ingliz tilida bunday birliklar predlogli ot birikmasi shaklida tuziladi va holat yoki tarz ma'nosini bildiradi: with bated breath (nafasini ichiga yutib), with a heavy heart (og'ir dil bilan), in high spirits (ko'tarinki kayfiyatda), over the moon (behad xursand), on tenterhooks (intizor). O'zbek tilida shu ma'noni ravishdosh shakli (-lab, -ib) bilan tuzilgan birliklar beradi: yuragini hovuchlab (kutmoq), tishini tishiga qo'yib (chidamoq). Demak, ingliz tilida tarz ma'nosi predlog orqali, o'zbek tilida esa fe'lning ravishdosh shakli orqali ifodalanadi.

5. Undov tipidagi frazeologizmlar. Bu birliklar hissiyotni nomlamaydi, balki bevosita ifodalaydi va gapdan mustaqil holda ishlatiladi. Ingliz tilida Good heavens! (hayrat), Heaven forbid! (qo'rquv, rad etish), For crying out loud! (jahldorlik), o'zbek tilida Voy dodim! (hayrat, iztirob), Xudo asrasin! (qo'rquv, rad etish) shu guruhga kiradi. Bu guruhda ikki tilda ham diniy obraz yetakchilik qiladi, struktur jihatdan esa birliklar qisqa, ko'pincha buyruq yoki istak mazmunidagi gap qolipiga ega.

Grammatik shakl o'zgaruvchanligi. Fe'l tipidagi frazeologizmlar ikkala tilda ham zamon, shaxs va bo'lishsizlik shakllariga ega bo'ladi, ammo bu o'zgarishlarning ifoda usuli farqlanadi. Ingliz tilida fe'lning o'zi o'zgaradi, birlikdagi egalik olmoshi esa ega bilan moslashishi shart: She lost her temper, They lost their tempers, I had my heart in my mouth. Shu sababli lug'atlarda bunday o'rin one's shaklida berilib, u o'zgaruvchan komponent hisoblanadi. Majhul nisbat ingliz frazeologizmlarida cheklangan: He lost his temper birligidan hosil qilingan His temper was lost shakli idiomatik ma'noni saqlamaydi, bu esa frazeologizmning turg'unlik darajasi bilan izohlanadi [Fraser 1970]. O'zbek tilida shaxs va son ma'nosi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

nafaqat fe'lga, balki a'zo nomiga qo'shiladigan egalik qo'shimchasida ham ifodalanadi: yuragim og'zimga keldi, yuraging og'zingga keldi, yuragi og'ziga keldi; ko'nglim sovidi, ko'nglingsovidi, ko'ngli sovidi. Fe'l qismida esa bo'lishsizlik (ko'ngli sovimadi), payt va ma'no qo'shimchalari (ko'ngli sovib qoldi) qo'shiladi. O'zbek tilida nisbat o'zgarishi ham mumkin: qoni qaynamoq birligidan orttirma nisbatdagi qonini qaynatmoq (jahlini chiqarmoq) hosil bo'ladi, ingliz tilida esa bu ma'no tahliliy shaklda beriladi: make someone's blood boil. Demak, o'zbek tilida frazeologizmning grammatik o'zgaruvchanligi sintetik, ingliz tilida esa tahliliy usul bilan ro'yobga chiqadi.

Tajriba egasi va hissiyot nomining sintaktik mavqei. Hissiy frazeologizmlarda hissiyotni boshdan kechiruvchi shaxs (tajriba egasi) ikki xil sintaktik mavqeda keladi. Birinchi modelda tajriba egasi grammatik ega bo'ladi, hissiyot nomi yoki a'zo esa to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: he lost his temper, she ate her heart out, u g'am yedi. Ikkinchi modelda hissiyot yoki a'zo nomi ega, tajriba egasi esa egalik munosabati (qaratqich) orqali ifodalanadi: his blood boiled, her heart sank, uning qoni qaynadi, uning jahli chiqdi. Ingliz tilida ikkala model ham mavjud, lekin o'zbek tilida ikkinchi model yetakchi. Buning sababi shundaki, o'zbek tilida hissiyot odatda insonga «keladi» yoki unda «chiqadi, qaynaydi, soviydi», ya'ni shaxs holatni nazorat qilmaydigan hodisa sifatida talqin qilinadi. Ingliz tilidagi lose one's temper (jahlni yo'qotmoq) birligida esa tajriba egasi faol shaxs, hissiyot unda boshqariladigan narsa. Bu farq hatto bir ma'noni ifodalovchi lose one's temper va jahli chiqmoq birliklarida ham yaqqol ko'rinadi: birinchisida shaxs jahlni yo'qotadi, ikkinchisida jahl shaxsdan chiqib ketadi.

Valentlik va hissiyot ob'ektining ifodalanishi. Hissiy frazeologizmlar ko'pincha hissiyot qaratilgan shaxs yoki narsani (ob'ekt) talab qiladi. Ingliz tilida bu ob'ekt predlog orqali bog'lanadi va predlog tanlovi har bir birlik uchun leksik jihatdan mustahkamlangan: fall for someone, have a crush on someone, be fed up with someone, cool towards someone. O'zbek tilida ob'ektning kelishik shakli esa ko'rilgan misollarda yo'nalish semantikasi bilan tartibga solingan: jo'nalish kelishigi yaqinlashuv va moyillikni (kimgadir ko'ngil bermoq, kimgadir ko'ngli tortmoq), chiqish kelishigi esa uzoqlashuv va sovishni bildiradi (kimdandir ko'ngli sovimoq, kimdandir ko'ngli qolmoq). Bu kelishik semantikasining frazeologizm valentligida saqlanishini ko'rsatadi.

Alohida guruhni inkor shaklida turg'unlashgan birliklar tashkil qiladi. Ingliz tilida not have the heart to do something, o'zbek tilida yuragi dov bermaslik (yuragi dov bermadi) birliklarida hissiy to'siq (shafqat, qo'rquv) inkor orqali beriladi va bo'lishli shakli odatda idiomatik ma'noni saqlamaydi. Bu ikki tilda ham inkor frazeologizmning ajralmas qismi bo'lib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.

Hissiy holatning kechish xususiyati. Birliklar hissiy holatning vaqt bo'yicha kechishiga ko'ra ham farqlanadi. Hissiyotning boshlanishi yoki keskin o'zgarishini bildiruvchi (ingressiv) birliklar ikkala tilda ham fe'l tipida: fly off the handle, hit the roof, jahli chiqmoq, ko'ngli sovimoq. Barqaror holatni bildiruvchi birliklar ingliz tilida be fe'li bilan tuzilgan predlogli birikmalar (be on tenterhooks, be in low spirits), o'zbek tilida esa egalik qo'shimchali ot va sifat birikmalari bilan beriladi (ichi qora, ko'zi to'q). Davomiy holat esa eat one's heart out, g'am yemoq, ichi kuymoq kabi birliklarda ifodalanadi. Shunday qilib, hissiyotning dinamik yoki statik tabiati ikkala tilda ham kategorial belgi bilan bog'liq: dinamik ma'no fe'l tipiga, statik ma'no esa sifat va ravish tipidagi birliklarga mos keladi.

Ikki tilning asosiy struktur modellari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

Struktur model	Ingliz tilidagi birlik	O'zbek tilidagi birlik	Grammatik ifoda usuli
Fe'l + to'ldiruvchi	lose one's temper, eat one's	g'am yemoq, dard chekmoq	ingliz tilida one's olmoshi; o'zbek tilida qo'shimchasiz ot

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Struktur model	Ingliz tilidagi birlik	O‘zbek tilidagi birlik	Grammatik ifoda usuli
	heart out		
A’zo nomi (ega) + fe’l	one’s blood boils, one’s heart sinks	qoni qaynamoq, jahli chiqmoq	ingliz tilida one’s olmoshi; o‘zbek tilida egalik qo‘shimchasi
Predlogli / kelishikli to‘ldiruvchi	have one’s heart in one’s mouth	yuragi og‘ziga kelmoq	predlog in; jo‘nalish kelishigi -ga
Sifat modeli	green with envy, hot-headed, white as a sheet	ichi qora, ko‘zi to‘q, quyon yurak	predlogli birikma, qo‘shma sifat; egalik qo‘shimchali ot + sifat
Ravish modeli	with bated breath, over the moon	yuragini hovuchlab, tishini tishiga qo‘yib	predlogli ot birikmasi; ravishdosh -lab, -ib
Gap modeli	Once bitten, twice shy	Qo‘rqqanga qo‘sh ko‘rinar	elliptik tuzilish; sifatdosh + kelishik
Undov modeli	Good heavens!	Voy dodim!, Xudo asrasin!	mustaqil, gapga bog‘lanmagan birlik

Jadvaldan ko‘rinadiki, ikkala tilda ham hissiy frazeologizmlar o‘xshash kategorial modellar asosida tuziladi, ammo bu modellarning grammatik ifodasi tilning tuzilishiga bog‘liq: ingliz tilida predlog, olmosh va yordamchi so‘zlar, o‘zbek tilida esa qo‘shimchalar vazifasini bajaradi. Shu bois hissiy frazeologizm shakllanishini ikki bosqichli jarayon sifatida talqin qilish mumkin: birinchi bosqichda tilning grammatik tuzilishi birlik modelini belgilaydi (predlogli birikma yoki egalik qo‘shimchali ot + fe’l), ikkinchi bosqichda esa bu model hissiy obraz bilan leksik jihatdan to‘ldiriladi. Bu holat frazeologizmlarni tarjima qilishda faqat obrazni emas, balki struktur modelni ham hisobga olish zarurligini bildiradi: masalan, lose one’s temper birligining o‘zbekcha muqobili sifatida jahli chiqmoq tanlanganda tajriba egasining mavqei (faol shaxsdan hodisa egasiga) o‘zgaradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.